
THEOS PLOTINOSSEL

Marju Lepajõe

”Isegi jumalatel on praegu
parem kui varem”
(*Enneaadid*, I. 5. 2. 5)

Käesolev artikkel on välja kasvanud süvenevatest kahtlustest filosoofilise teksti tõlkimisel: kas kreeka sõna θεός Plotinose (204/5–270 pKr) *Enneaadides* võib eesti tõlkes saada üheselt ja tingimatult vasteks *jumal*? Kas see kahe tähekombinatsiooni suhe, mis on *deus*’i ja *Gott*’i vahendusel selgelt fikseeritud juba Kullamaa käsikirja (1524–1532) *Credo* tõlke 1. reas¹, võib mehhaanilises rahus jätkuda ka järgmised viissada aastat? Isegi kui eeldada, et sõna *jumal* on indoiraani laen², mistõttu mingis vanemas ja sügavamas mentaalses kihistuses võib *jumala* ja θεός’i ilmselt õigustatult teineteisega teatavasse mõistelisse püsivastavusse panna³, siis ei seleta see ikkagi kuigivõrd tulem-*jumala* sisu Plotinose eesti tõlkes. Mis on siin tulem-*jumala* prototüüp ja kuhu täpsemalt hajuvad tema tähendusväljad⁴? Θεός ja tulem-*jumal* kannavad tänapäevasesse konteksti endaga kaasa antud juhul nii erinevaid religioosseid mõtteviise, et hakkavad paratamatult teineteise tähendusvälja

¹ Vt. Epp Ehasalu, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, *Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik* (TÜ Eesti keele õppetooli toimetised, 6) (Tartu: TÜ eesti keele õppetool, 1997), 60.

² Huno Rätsep, *Sõnaloo raamat* (Tartu: Ilmamaa, 2002), 101.

³ Vrd. Tarmo Kulmar, *Üldine usundilugu*, I: Õppesõnastik (Tartu: TÜ kirjastus, 2000), 37.

⁴ Terminid on laenatud Fred Karlssonilt: *Id.*, *Üldkeeleteadus* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002), 229.

muutma, midagi nivelleerides, midagi süvendades – mehhaaniline tõlkimine hakkab mõjutama mõtlemist.

Plotinose tõlkijad nn uutesse keeltesse on järginud siin sõnas- tikulise mõtlemise rutiini: *god, Gott, dieu* jne – vasted on pimesi teada, olgu tõlkijaks Bréhier, Harder, Armstrong⁵ või kes tahes. Tõlgendusruum ilmneb üksnes algustähe ortograafias: minuskli asemel võib järsku, kommenteerivate põhjendusteta tekkida mono- teistlik majuskel ja kaduda jälle. Mõiste väli sõna, *resp.* tõlkevaste taga jäetakse lugeja määrata, pakkudes justkui täielikku vabadust.

Uus rutiin järgib vana rutiini. Varakristlikud teoloogid selektee- risid eelnevast mõttepärandist mõisteid, mõttesüsteeme ja ka sõnu filoloogilise närvlikkuseta, sageli kontekstile tähelepanu pööramata – intellektuaalne ja keeleline substants lihtsalt hõlmati ära, kasutati, isegi lõiguti vastavalt vajadusele: tuntud maailm tuli tuntumaks teha, ümber tõlgendada vanade sõnamassiivide põhjal, mitte uut keelt luues.⁶ Patristilise teoloogia erakordne ja teataval viisil hooli- matu absorbeerimisvõime andis samas teoloogilisele mõttele plahvatusliku dünaamika ja ideerikkuse, millele hiljem, isegi pärast Gutenbergi, on teoloogias ja filosoofias vähe kõrvale panna.

Sõnade annekteerimine ei ole siiski süütu asi ega ka mitte kokkuleppimise asi, sest neid pole kunagi võimalik vabastada vara-

⁵ Plotin, *Ennéades*, texte établi et traduit par Émile Bréhier, t. I–VI (Paris: Les Belles Lettres, 1924–1938); *Plotins Schriften*. Übersetzt v. Richard Harder. Neubearbeitung mit griechischem Lesetext und Anmerkungen, Bd. I–V (in 11 Tlbd.) (Hamburg: Meiner, 1956–1971); *Plotinus*, with an English translation by A. H. Armstrong, vol. I–VII (Cambridge (Mass.): Harvard U. P., 1966–1988).

⁶ Nt. Platoni ja platoonikute pärandiga ümberkäimisest varakristlikus teoloogias annab napi, kuid monograafilise ülevaate Salvatore Lilla, art. “Platonism and the Fathers”. – In: *Encyclopedia of the Early Church*, ed. A. di Berardino, vol. II (Cambridge, 1992), 689–698. Literaalsemal tasandil iseloomuliku fakti esitab Jaroslav Pelikan: kui mahukaima klassikalise kreeka keele sõnaraamatu, Liddell-Scott-Jones’i *Greek-English Lexicon*’i mahust hõlmavad α -ga algavad sõnad 15%, siis mahukaima patristilise kreeka keele sõnaraamatu, G. W. H. Lampe *A Patristic Greek Lexicon*’i mahust hõlmavad α -ga algavad sõnad 18%, kusjuures sõnavara laienemine on toimunud α kui eitust märkiva eesliite kaudu (J. Pelikan, *Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism* (Gifford Lectures at Aberdeen, 1992–1993) (New Haven, London: Yale U. P., 1993), 40).

sematest tähendusvõrgustikest. Teoloogilise mõtlemise ajaloos on sõnast saanud paratamatult olulisemaid motiive, dünaamika keskmehid. Vastuolud mõtlemises ja ka õpetustes tekivad, ilmnevad ja kaovad sõnas. See paneb teoloogia, *resp.* religioosse terminoloogia, selle uurimise, loomise ja korrastamise eriti komplitseeritud olukorda – nii nagu ”teaduskeel on teaduse suhtes aktiivne”⁷, nii on teoloogia keel teoloogia suhtes aktiivne. Mingil ühel otstarbel anekteeeritud ja terminiks tehtud sõna hakkab aktiivselt kujundama oma tähendusvõrku ja väljub rahulikult raamidest, mis talle pandi, ükskõik kui meeldivad või selged ja kindlad need on. Just terminoloogia seisukohalt oleks käsk vaikida⁸ kõige olulisem käsk, kõige ihaldusväärsem. Kirikuisade teoste pikad kõiteread näitavad aga, et III käsu tõlgendusvõimalused on suured ning mõistestik on selles tekstimassivis pidevas muutumises, hoolimata igat laadi püüetest eksaktsusele.

1. PLOTINOSE θεός: SÕNA JA MÕISTE

Plotinosel on selles mõistete likviidsuses eriline koht. Tema õpetuse – iseenesest ratsionaalse metafüüsika, *henoloogia*⁹ – tohutu (nii otsene kui kaudne) mõju kristliku teoloogia kujunemisele on üldteada tõsiasi. Piisab, kui nimetada viljakalt anekteeeritud triaadi ”püsimine *ühes*, *resp.* Jumalas – esildumine – tagasipöördumine *ühte*, *resp.* Jumalasse”, mille ta sõnastas nii kosmilise kui metafüüsika seadusena ja mis omakorda on köitnud teolooge Nyssa Gregoriosel ja Pseudo-Dionysios Areopagitast kuni Aquino Thomaseni ja hiljemgi¹⁰. Triaadil on eriline tähtsus eetikas ning askeesi teoorias

⁷ Tiiu Ereht, *Eesti oskuskeel* (Tallinn: Valgus, 1982), 6.

⁸ 2Ms 20,7.

⁹ Kõige põhjalikum ülevaade Plotinose elust ja õpetusest eesti k-s on: A. H. Armstrong, ”Plotinose õpetus,” *Akadeemia* 5 (1993), 959–970.

¹⁰ J. M. Rist, ”Plotinus and Christian Philosophy”. – In: L. P. Gerson, ed., *The Cambridge Companion to Plotinus* (Cambridge: Cambridge U. P., 1996), 390.

ja praktikas.¹¹ Ilmselt veel radikaalsemalt on Plotinose traktaadid kujundanud just religioosse, *resp.* müstilise kogemuse sõnalist väljendusvormi.¹²

Tõenäoliselt ei oleks Plotinose õpetus kristlikus teoloogias nii hõlpsasti kasutatav olnud, kui selles ei oleks teatavas hulgas ja sageduses religioosset sõnavara, millel võiks eeldada ka onto- loogilist sisu. Θεός kuulub sellesse kindlasti. Millised nüansid aga koos Plotinose leksikaga konkreetse sõna kasutuses kristlusesse kaasa tulid, see on endiselt uurimata valdkond. Millises mõttes on Plotinose θεός 'jumal', kui selle sõna taga üldse peitub mingi mõiste? Ja kui peitub, siis milline on tema tähendusväli ja kas θεός'i kasutamine võiks olla seotud teatava jumalakontseptsiooniga? Need küsimused tekivad paratamatult, sest Plotinose metafüüsilises süsteemis, kus kogu olev eendub *ühest* astmeliselt ja ajatult, on raske leida *kohta* jumalusele, nii nagu seda mõistetakse võrdlevas usundiloos¹³ ja eelnevas kreeka religioonifilosoofias¹⁴.

Nagu Plotinose tõlkimise ja teoloogia ajaloos, ei ole θεός'i sisu ka Plotinose uurijatele kuigivõrd oluline probleem olnud. Otsustades kahe kõige mahukama uuema Plotinose-bibliograafia põhjal¹⁵, on otseselt θεός'ile Plotinosel XX sajandi II poolel pühendatud ainult üks artikkel 1962. aastast: John Michael Risti "Theos and the One in Some Texts of Plotinus"¹⁶.

¹¹ *Ibid.*

¹² Iseloomulik näide on Augustinuse nn Ostia-nägemus *Pihtimustes* (IX, X 23–26 algus). Väga intiimse kogemuse kirjeldus on sõnahaaval (vaheldumisi piiblitšitaatidega) komponeeritud Plotinose sõnadest *Enn.* V. 8 ja V. 1, nagu näitab Paul Henry ("Die Vision zu Ostia". – In: C. Andresen, hrsg., *Zum Augustin-Gespräch der Gegenwart*, I. 2. Aufl. (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1975), 201–270), kusjuures nägemusele kohaseima vormi on Augustinus andnud hiljem ("Nõnda ma rääkisin, kuigi mitte sel viisil ja mitte nende sõnadega." – Tlk. I. Vene (Tallinn: Logos, 1993), 198)).

¹³ Vrd. Kulmar, *loc. cit.*

¹⁴ Vrd. nt. Otto Gilbert, *Griechische Religionsphilosophie* (Hildesheim; New York: Olms, 1973).

¹⁵ Richard Dufour, "Plotinus: A Bibliography 1950–2000," *Phronesis* 3 (2001), 235–411; Pierre Thillet, *Plotin: Bibliographie* (1997) – <http://callimac.vjf.inserm.fr>

¹⁶ John Michael Rist, "Theos and the One in Some Texts of Plotinus," *Mediaeval*

Järgnevalt püütakse **Risti argumentatsioon** kokkuvõtlikult esitada. Ta teeb esmalt möönduse, et kreeka mõiste θεός on kreeka religioosses keeles eeskätt predikatiivne, väljendades pigem suhet kui ontoloogilist esinemisvormi. Rist tsiteerib G. M. A. Grubet: "Kui kreeklane ütles: "Armastus on jumal", mõtleks ta esmalt ja eeskätt, et see ületab inimomast, ei allu surmale, on igikestev."¹⁷ Ometi proovib Rist määratleda sõna θεός võimalikku ontoloogilist sisu, vaadeldes lõike, kus Plotinos kasutab θεός'i *ühe* kohta ning jõuab järeldusele, et Plotinose θεός (nii artikliga kui ilma) tendeerib olema kasutatud *ühe* kohta. Lõikudes, kus see nii ei ole, on see Risti arvates teoreetilistel põhjustel, seotud Plotinose "negatiivse teoloogiaga" – püüdest vastanduda varasemale teoloogiale, teatud mõistete, sh sõna θεός kasutamisest hoidudes, isegi kui Plotinos tsiteerib oma autoriteete – Platonit ja Numeniost. Siiski märgib Rist, et Plotinos ei pidanud vajalikuks olla selles põhimõttes range.

Isegi kui jagada üldlevinud seisukohta, et Plotinos on "võimetu rahuldama terminoloogilisi nõudeid"¹⁸, on Risti otsustusalus ilmselt liiga kitsas, et olla veenev. Θεός'i sisu ja funktsiooni määratlemine nõuab esmalt vähemalt kõigi vastavate tekstikohtade analüüsi, millele ideaalis peaks järgnema võrdlus kõigi seotud mõistetega,

Studies 24 (1962), 169–180. Autor on võtnud selle uurimuse ka oma kogutud artiklite väljaandes: *Id., Platonism and its Christian heritage* (London: Variorum Reprints, 1985). Oma monograafilises Plotinose-käsitluses *Plotinus: The Road to Reality* (Cambridge: U. P., 1967) ta teemat ei arenda.

¹⁷ Tõsiasjale, et θεός on predikaat, mis võis kuuluda paljude nähtuste juurde, on esimesena tähelepanu juhtinud Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff (*Der Glaube der Hellenen*, Bd. I (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1955 [1931], 17ff.). Kokkuvõtlikult, kuid monograafiliselt kreeka *jumaliku* mõiste spetsiifika ja *jumala* mõiste (mitte)olemasolu kohta vt Heinrich Dörrie, art. "Gottesbegriff". – In: *Reallexikon für Antike und Christentum*, Bd. 11 (Stuttgart, 1981), 944–951; *id.*, art. "Gottesvorstellung". – *Ibid.*, Bd. 12 (1983), 81–154.

¹⁸ Gerhard Nebel, "Terminologische Untersuchungen zu OUSIA und ON," *Hermes*, Bd. 65 (1930), 422. Üks väheseid, kes on sõandanud mõneti vastupidist väita, on Gerard O'Daly: "Nii sageli, kui Plotinos jumalikust kõneleb, [—] kasutab ta sõna *jumal* süstemaatilises kontekstis" (*Plotins Schriften* (vt. viide 5), Bd. VI. Unter Mitwirkung v. G. O'Daly (Hamburg: Meiner, 1971), 146).

ning seda mitte ainult sünkrooniliselt, *Enneaadide*-siseselt, vaid ka diakrooniliselt, kogu eelneva religioosse keele ja religiooni-filosoofia taustal.

Alljärgnevas tehakse esimene, pigem kaardistav samm ja vaadeldakse θεός'i esinemist sünkroonselt: (1) kirjeldatakse sõna esinemust *Enneaadide* ja hüpostaaside kaupa; (2) kronoloogiliselt ja traktaaditi; (3) sõna spetsiifilist ebamäärasust püütakse selgitada Plotinose keelekäsituse taustal, mis peaks andma vastuse küsimusele: kas θεός'i võib tõlkida 'jumalaks'.

Sõna θεός

Kui võtta vaatluse alla kõik sõna θεός sisaldavad lõigud *Enneaadides*, tuleb nõustuda, et sõna ei esine kuigi sageli.¹⁹ Kogu Plotinose sõnavara hõlmavas Sleeman-Pollet' leksikonis võtab artikkelsõna θεός enda alla üksnes 4 veergu, kus on registreeritud 249 esinemust.²⁰ Nt artikkelsõna νοῦς 'mõistus' hõlmab 20 veergu, kõige oleva alus ἐν 'üks' ligikaudu sama palju. *Enneaade* läbi töötades selgus küll, et θεός esineb rohkem – **281** korral (ilmselt polnud kõik kohad sõnastikus fikseerimiseks piisavalt relevantset), aga vaevalt et see mahtude suhet muudab *Enneaadide* standardväljaande 3 köite 1164 lk taustal²¹.

1. Esinemus *Enneaadide* kaupa

Nagu on teada, korrastas Plotinose traktaadid väljaandmiskõlblikuks tema õpilane Porphyrios (232/233–u 301), kes liigitas need

¹⁹ O'Daly, *loc. cit.*

²⁰ J. H. Sleeman, G. Pollet, *Lexicon Plotinianum* (Ancient and Medieval Philosophy, De Wulf-Mansion Centre, ser. 1, vol. II.) (Leiden: Brill; Leuven: U. P., 1980), cols. 494–498.

²¹ Nn. *editio maior*: Plotinus, *Opera*, t. I–III. Ed. P. Henry et H.-R. Schwyzer. (Museum Lessianum. Series philosophica, XXXIII–XXXV.) (Paris: Desclée de Brouwer; Bruxelles: L'Édition Universelle, S. A., 1951–1973).

kuude enneaadi (s.o üheksakusse) temaatiliselt.²² Tekib küsimus, kas sõna θεός esinemissagedus sõltub köitest, mida lugeja avama satub ja mis võiks kujundada tema arvamust, et Plotinos on religioosne mõtleja. Sõnastatistika näitab, et mõnevõrra, aga mitte iseloomulikult. Sagedus kõigub 30 esinemisest I enneaadis (eetika-alased) 57 esinemiseni III enneaadis, kuhu on jäetud erineva temaatikaga kirjutised. Teistes enneaadides esineb θεός ühtlaselt keskmiselt 48 korda ning VI enneaadis, kus on traktaadid kategooriatest ja *ühest* – need, kus oleks võinud eeldada θεός'i kõige aktiivsemat kasutamist –, on sõna sagedus täpselt statistiline keskmine. Võib väita, et üldteema ei põhjusta sõnakasutuse sagenemist – θεός ilmub kõnesse üsna ühtlaselt igal 4.–5. leheküljel.

2. Esinemus hüpostaaside kaupa

Analüüsides θεός'i esinemust hüpostaaside kaupa, võiks eeldada koos Ristiga, et θεός võiks esineda sagedamini lõikudes, kus arutletakse εἶν' ja νοῦς'i, s.t esimese kahe hüpostaasi üle, sest just seal võiks ilmned Plotinose teoloogia. Ilmneb aga, et üksnes 12 juhul võiks tõesti θεός tähendada εἶν' ning 11 juhul võiks θεός tähendada νοῦς'i. Ülejäänud 258 θεοί võivad tähendada kolmandat hüpostaasi või inimest või on nende suhe ontoloogiaga hämar.

Plotinuse sõnakasutuse komplitseeritust, mis relatsioonide üle otsustamist kergeks ei tee, võiksid iseloomustada järgmised näited:

a) θεός εἶν' tasandil:

- ”Aga kuidas on [meie suhe] jumalaga [θεὸν]?²³ Ühelt poolt – ta justkui kandub mõistusliku olemise ja olevalt oleva olemuse kohal, meie aga oleme sealt [arvestades] kolmas [—]” (I. 1. 8. 8²⁴).
- ”Aga hing, mis ringleb-tantsib ümber tema <s.o mõistuse>,”

²² Porphyrios, *Vita Plotini*, cap. 24.

²³ Siin ja allpool esitatakse ka vastav kreeka vorm, et näidata artikli kasutamist või mittekasutamist.

²⁴ Plotinosele viitamise standardvormi alus on *editio maior* (vt. viide 21): enneaad, traktaat, peatükk, rida. Kõik sõrendused tsitaatides siin ja allpool on minu (M. L.).

hoiab teda oma pilgus, ja ta seesmust kaedes näeb läbi tema jumalat [τὸν θεὸν]” (I. 8. 2. 23). Vrd.: ”Kui see on õige <s.o et ka kurjast on kasu>, peab olema nii, et kõiksuse hing kaeb parimat, liikudes alati mõistusliku loomuse ja jumala [τὸν θεὸν] poole” (II. 3. 18. 8).

- ”Aga ta <s.o mõistus> kaeb jumalat [τὸν θεὸν],” võiksime ütelda. Ent kui keegi on nõustumas, et mõistus teab jumalat [τὸν θεὸν], peab ta paramatult tunnistama ka seda, et ta <s.o mõistus> teab iseennast. Sest ta saab ju teada, mis tal tollelt <jumalalt> on, mida too on andnud ja mida too suudab. Kui ta on seda õppinud ja teab, saab ta seeläbi iseennast tundma” (V. 3. 7. 1).

b) θεός νοῦς'i tasandil:

- ”Samal viisil võiks lähtuda siin <s.o võrdpilti otsides> mõistusest, kui ta on meis puhastatud; kui on soovi – jumalaist [τῶν θεῶν], nii nagu mõistus neis on. On ju kõik jumalad [θεοί] austusväärased ja ilusad ning nende ilu on vahetu. Ent mis see on, mille tõttu nad sellised on? See on ju mõistus, ja seepärast, et mõistus toimib neis tugevamini, nii et on näha. Niisiis mitte nende kehade ilu pärast. Kehad neil ju on, aga nad pole jumalad [θεοίς] selle tõttu, vaid nad on jumalad [θεοί] vastavalt mõistusele. Nad on ilusad, sest nad on jumalad [θεοί]. Ei ole ju nii, et kord nad on arukad ja kord arutud; vaid nad mõtlevad alati, kannatuseta, tüünes ja puhtas vaimus, ja nad teavad kõike ning tunnevad, mitte inimlikke, vaid nende endi jumalikke asju, ja kõike, mida näeb mõistus” (V. 8. 3. 16).
- ”[—] <ja lase tal näha> puhast mõistust seismas neist eespool ja vahendamata tarkust, ja Kronose tõelist elu, jumalat [θεοῦ], kes on täius ja mõistus” (V. 1. 4. 8).
- ”Kuna hing on midagi muud kui jumal [θεοῦ], aga on tollest pärit, on talle paramatatu toda <jumalat> armastada” (VI. 9. 9. 26). Vrd. ”Ainult need, kes ei mõista põhjust, mis hoiab kõik asjad koos, ei mõtle, et hing, mis on pärit jumalast [ἐκ θεοῦ], on tugevam igast sidemest” (II. 1. 4. 16). Vrd. ”Aga meid on vorminud hing, mis on antud jumalate poolt [παρὰ τῶν θεῶν] taevast ja taeva enda poolt” (II. 1. 5. 18)

c) *θεός ψυχή (s.o maailmahinge) tasandil (kusjuures θεός jääb ka νοῦς'i tasandile):*

- ”Sest kui me paneme meesjumalad mõistuse järgi <s.t mõistuse tasandile> ja ütleme, et naisjumalad on nende hinged <s.o maailmahinge tasand>, sest iga mõistust saadab hing, siis peaks Zeusi hing olema Aphrodite – seda seletust tunnistavad omalt poolt preestrid ja teoloogid, kes samastavad Hera ja Aphrodite [—]” (III. 5. 8. 17).
- ”Ja hinge läbi on see maailm siin jumal [θεός]. Ja päike on jumal, sest ta on hingestatud, ja teised taevakehad, ja meie, kui me mingil viisil <jumalad> oleme, siis selle kaudu [—]” (V. 1. 2. 40).

d) *inimese hing kui θεός:*

”Sel kombel niisiis saab hing kehasse, ehkki on jumalik ja pärit paikadest ülal, ja kuigi ta on madalam jumal [θεός] [—]” (IV. 8. 5. 25).

Inimene võib ise saada jumalaks:

”Ja kes saab daimoniks? See, kes oli <daimon> ka siinses elus. Ja kes jumalaks [θεός]? See, kes oli <jumal> ka siin. Sest see, mis on inimeses toimunud, juhib teda <pärast surma>, nagu juhtis siin” (III. 4. 3. 1).

Kõik eelnevad ontoloogilised momendid sisalduvad järgnevas tsitaadis kõiksuse kujuteldavast monoloogist, mida võiks Plotinose järgi kuulda, kui jõuda kosmose kaemuseni:

”Jumal [θεός] on mu teinud ja sealt sündisin ma täiuslikuna üle kõige elava, kohane iseendale ja eneseküllane, millel midagi ei puudu, sest kõik on minus, taimed ja loomad ja kõigi <asjade> loomus, mis peavad sündima, ning paljud jumalad [θεοί] ja daimonite hulgas, ja head hinged ja inimesed, kes on õnnelikud oma vooruses. Ei ole õige, et <üksnes> maa on kaunistatud kõigi taimedega ja igat liiki loomadega, ning hinge vägi on jõudnud mereni, aga õhk ja eeter ja kogu taevas on ilma osaduseta hinges. [—] Kõik minus igatseb hüve järele [—], sest kogu taevas

sõltub sellest ja kogu mu hing, ja jumalad [οἱ θεοί] minu osades” (III. 2. 3. 20).

Kui siin saaks tsitaatidega lõpetada, võiks Plotinoses näha panteisti, kuid hüpostaasidega seotavad θεός'id moodustavad kõigidest θεός'idest üksnes 8%, mis ei paku piisavat põhjendust. Lisaks ütleb Plotinos ise, et jumalad siiski kõiksust teinud ei ole (III. 2. 10. 15). Enamikul juhtudel jääb θεός siiski raskesti või üldse mitte määratletavaks.

Nt arutleb Plotinos, et *õnn* kui selline tuleb omistada jumalatele, juhul kui üksnes nendel on *täiuslik* elu (I. 4. 4. 3); *eneseküllane heaoluseisund* kuulub jumalatele (I. 4. 5. 16); ainult head on õnnelikud, seepärast on ka jumalad *õnnelikud* (III. 2. 4. 48); ent nende heaolu ei ole ikkagi veel täiuslik ja – tõtt öelda – ei saa kunagi täiuslik olema, aga isegi neil on praegu parem kui varem (I. 5. 2. 5); nii nagu jumalatel on *hüve* ja ei mingit kurja, nii ei ole kurja ka hingel, mis hoiab oma puhtust (I. 7. 3. 10); Aphroditest tuleks kõnelda kui jumalast, sest ta on *segamata* ja jääb *iseendas puhtaks* (III. 5. 2. 26); jumalaile on mõistuse kujundav *ettehooldeprintsii*p kallis (III. 3. 5. 24); igavikku võib hästi kirjeldada jumalana, kes *esitab ennast nii, nagu ta on*, s.o olemine, mis on *kõigutamatu* ja *enesega samane* ja *on alati, nagu ta on*, seistes kindlalt elus (III. 7. 5. 19); me ei tohi omistada jumalaile mälu, sest neil on sarnaselt olevalt olevale ja mõistusele üksnes *igavik* – neil ei ole midagi välist või aega (IV. 3. 25. 13); jumalatele oleks *kohatu* valida tegemiseks *kohatuid* asju (IV. 4. 35. 7): nad ei kavanda inimlikke asju nii, et mõned inimesed saavad varasteks ja teised lapseröövlikeks, sisse-murdjateks, templiröövlikeks (IV. 4. 31. 54); jumalate *ilu* on alati võimalik näha, olgu siis, kui ilmuvad silme ette, või siis, kui ei ilmu (V. 8. 2. 12); võrreldes jumalaga on ka kõige ilusam inimene inetu (VI. 3. 11. 24); jumalad taevas viibivad *alati kaemusseisundis*, sest nad on selleks *vabad* (V. 8. 3. 28); jne.

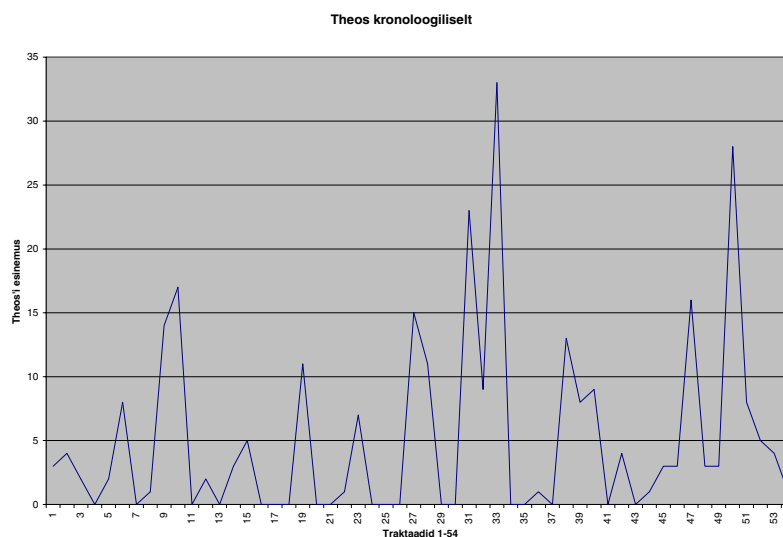
Sõna θεός on kõike muud kui sisutu. Tema sisu kulgeb teatava ontoloogilise paralleelina henoloogiliste astmete kõrval ja sees ning ühendab meie elu olevalt olevaga.

”Sest see, mis on praegu <s.o meie praegune elu>, elu ilma jumalata [$\acute{\alpha}\nu\epsilon\nu\ \theta\epsilon\omicron\upsilon\hat{\nu}$], on elu jälg, mis jäljendab sealset <elu>. Aga elu tolles olemises on mõistuse toimimine; ja see toimimine sünnitab jumalaid [$\theta\epsilon\omicron\upsilon\varsigma$] vaikes kokkupuutes tollega <s.o hüvega e *ühega*>, sünnitab ilu, sünnitab õigluse, sünnitab voo- ruse. Seda taipab hing, kui ta on täidetud jumalast [$\theta\epsilon\omicron\upsilon\hat{\nu}$], ja see on tema algus ja lõpp” (VI. 9. 9. 16).

Mõiste $\theta\epsilon\omicron\varsigma$

Et liikuda sõnaseoste juurest mõiste *prototüübi* poole ja tuua nähta- vate tekstikohad, kus kaks paralleeli kõige selgemalt sõlmuvad, esilduvad ja vastanduvad, tuleb esmalt täpsustada $\theta\epsilon\omicron\varsigma$ 'i kasutus- kontekste traktaadikaupa ja kronoloogiliselt.

Porphyrios on Plotinose eluloos esitanud 54 traktaadi krono- loogia²⁵, mida võib pidada Porphyriose üldise täpsuse ja põhja-

likkuse juures ilmselt tõenäoliseks. Plotinos hakkas Roomas õpetama 40-aastaselt ja hakkas oma õpetust kirja panema ligi 10 aastat hiljem – 49-aastaselt. Ta haigestus ja suri 66-aastaselt 270. aastal. Ajaliselt on jälgitav niisiis u 15 aasta töö. Kronoloogilises plaanis ja traktaatide ei ole θεός'i esinemine enam nii ühetaoline kui *Enneadide* lõikes (vt joonis lk 21).

Joonis näitab, et väga hektiline liikumine traktaatide lõikes kulmineerub 33 esinemisega 33. traktaadis (II. 9), millele järgnevad 50. traktaat (III. 5) 28 esinemusega, 31. traktaat (V. 8) 23 esinemusega, 10. traktaat (V. 1) 17 esinemusega. Siis tulevad järgemööda 47. traktaat [III. 2] (16), 27 [IV. 3] (15), 9 [VI. 9] (14), 38 [VI. 7] (13), 19 [I. 2] ja 28 [IV. 4] (11). Ülejäänud traktaadides on esinemus alla 10.²⁶ Mitte ühtegi korda ei esine θεός 19 traktaadis, s.o. u. kolmandikus *Enneadidest*.²⁷

On ilmne, et θεός'i esinemine kronoloogiast ei sõltu. Küll aga sõltub see otseselt igast konkreetsest traktaadist. Plotinose eluloost on teada, et tema uurimused sündisid sageli tähtsamatest ja huvitavamatest küsimustest, mis parajasti koolidiskussioonidel esile kerkisid.²⁸ Nii on ka θεός'i hektilised ilmumised pigem seotud välise ajenditega, mitte tema enda õpetusega. Kui lähemalt vaadelda θεός'i positsioone mõttekäikudes, siis kinnitab see θεός'i sõltuvust diskutiivsest lähtekontekstist. Peaaegu alati on θεός kas lõikude, *resp.* traktaatide alguses või lõpus – mõttekäigud kas lähtuvad θεός'ist või lõpetab θεός mõttekäigu.

²⁵ *Ibid.*, cap. 4–6.

²⁶ Traktaadid 1, 2, 3, 5, 6, 8, 12, 14, 15, 22, 23, 32, 36, 39, 40, 42, 44, 45, 46, 48, 49, 51, 52, 53, 54.

²⁷ Traktaadid 4, 7, 11, 13, 16, 17, 18, 20, 21, 24, 25, 26, 29, 30, 34, 35, 37, 41, 43.

²⁸ Porphyrios, *Vita Plotini*, cap. 4. 11; cap. 5. 60.

a) Algused

Kaks traktaati neljast, milles θεός sagedamini esineb, on uuema aja teaduse arvates osad pikemast käsitlesest, mille moodustasid traktaadid 30–33 (III. 8; V. 8; V. 5; II. 9), ja mille Porphyrios eelkõige arvude sümmeetria tõttu temaatiliselt neljaks hakkis.²⁹ 33. traktaadile (II. 9) pani Porphyrios pealkirjaks "Gnostikute vastu", 31. traktaadile (V. 8) "Mõistuslikust ilust"³⁰.

Traktaat "Gnostikute vastu" lõpetab selle mahuka käsitlese ja on kõige poleemilisemaid kirjutisi *Enneadides*, kaitstes kreeka filosoofiat gnostikute ebakreekaliku hereesia vastu. Θεός'i ümbermõtestamine või sellele õige, s.t Platonile vastava sisu andmine on selles kontekstis põhimõttelise tähtsusega, seetõttu on θεός'id selles traktaadis pärit kas gnostikute kõnepruugist või Platoni (otsestest või kaudsetest) tsitaatidest. Nt:

- "Samas – põlata maailma ja jumalaid [θεῶν] selles ja teisi hüvelisi ei tähenda <kindlasti mitte> heaks saada. Iga halb <inimene> – ka varasematel aegadel – on võimeline jumalaid [θεῶν] põlgama, ja kui ta ka varem halb ei olnud, siis just põlgamise kaudu on ta saanud selliseks, isegi kui ta muus suhtes halb ei olnud" (II. 9. 16. 1).
- "Seepärast ei ole õige etteheiteid teha kõiksuse korraldusele, eelkõige seetõttu, et ta näitab mõistusliku loomuse suurust. Sest kui ta on sel viisil ellu tulnud, et ta elu ei ole seostamata – nagu väiksemadki <asjad> temas, mis tema elukülluses alati sünnivad nii ööl kui päeval –, vaid on seotud ja selge ja küllane elu kõikjal, näidates vahetut tarkust – kuidas mitte nimetada seda mõistuslike "jumalate" selgeks ja ilusaks "kujuks"?" (II. 9. 8. 8; tsit. Platon, *Timaios*, 37 c6–7).

Traktaat V. 8 "Mõistuslikust ilust" on sama poleemilise uurimuse üks alaosa, mille siht võiks olla hüpostaatilise mõistuse olemuse

²⁹ Vt. D. Roloff, *Plotin. Die Großschrift III, 8–V, 8–V, 5–II, 9* (Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte, Bd. 8) (Berlin: de Gruyter, 1970).

³⁰ Traktaadi eesti tõlge allakirjutanult kannab praegu pealkirja "Vaimsest ilust" (vt. *Akadeemia*, nr. 5, 1993, lk. 934–948), aga see nõuab sisulistel põhjustel muutmist.

kirjeldamine kunstiteose ilu kaudu. Θεός on siin eelkõige harjumuspärane kunstiobjekt, mis Platoni vahendusel jällegi mõtestatakse ümber. (Kirjutist tervikuna on peetud Platoni *Phaidrose* lõigu (246 d–247 e) kommentaariks.)

”Jumalad [τῶν θεῶν], kes on taevas – neil on ju jõudeaeg –, vaatlevad alati, justkui eemalt, asju, mis on tolles teises taevas, kuhu nende pead ulatuvad. Kes on Seal, kelle elupaik on selle juures või selles, elavad tolles taevas kõikjal, sest kõik on Seal taevas, ja maa on taevas, ja meri, ja loomad ja taimed ja inimesed; kõik tolles teises taevas on taevalik. Ja tõesti, ka jumalad [οἱ θεοί] ei pea inimest või midagi muud seal vääritumaks, sest ta on nende hulgast Seal. Nad lähevad läbi kogu maa ja paikade ega väsi – sest Seal on kerge elada – ja tõde on neile ema ja amm ja olemine ja toit” (V. 8. 3. 28).

Traktaat III. 5, Porphyriose poolt pealkirjastatud ”Armastusest”, on tervikuna pühendatud müüdi allegoorilisele tõlgendamisele, ajendiks *Erose* sünni kirjeldus Platoni ”Pidusöögis” (203 b jj.).

”<Meie uurimus keskendub> armastusele: kas see on jumal [θεός] või daimon või mingi hinge kannatus, või on üks <liik> mingi jumal [θεός τίς] või daimon, teine aga ühtlasi kannatus ning milline kumbki <neist> on (III. 5. 1. 1).

Traktaati V. 1 ”Kolmest põhilisest hüpostaasist”, mis käsitleb hinge, mõistust ja *ühte*, on alati peetud Plotinose õpetuse üheks kontsentreeritumaks väljenduseks. Θεός lähtub siin kord Platonist, kord rahvareligioonist, *resp.* Homeroselt, jõudes läbi paljude jumalate üheks jumalaks, mis võib tähendada ka *ühte*.

- ”Mis siis on see, mis on pannud hinged unustama oma isa, jumala [θεοῦ], ja võtnud neilt teadmise iseendast ja temast, ehkki nad on osad sellest kõrgemast <maailmast> ja <kuuluvad> kõik koos sinna?” (V. 1. 1. 1).
- ”Aga see, mis on jumalatele [θεοῖς] nende olemise põhjus, peab olema neist vanem jumal [θεὸν]” (V. 1. 2. 42).

b) Lõpud

Teine θεός'i tavaasend on predikatiivne – paiknemine lauseosa, lause või mõttekäigu lõpus ning ilma artiklita. Nt:

- ”See armastus, mis juhib iga <hinge> kõrgema hüve loomuse juurde, võiks olla jumal [ὁ θεός], mis hoiab hinge alati ühenduses hüvega, aga segatud hinge armastus on daimon” (III. 5. 4. 24).
- ”Ja igavikku võib hästi kirjeldada jumalana [θεός], kes ilmub ja esitab ennast nii nagu ta on, s.o olemine, mis on kõigutamatu ja enesega samane ja on alati nagu ta on ja <juurdub> kindlalt elus” (III. 7. 5. 19).
- ”Ja ehkki taevast on paljutine ja eri kohtades erinev, on ta hinge väelt üks, ja hinge läbi on see maailm siin jumal [θεός]. Ja päike on jumal [θεός], sest ta on hingestatunud, ja teised taevakehad, ja ka meie, kui me mingil viisil <jumalad> oleme, siis selle läbi” (V. 1. 2. 39).

Lähtekonteksti mõistena tähendab θεός seega *jumalaid*, nagu nad on mõistetud rahvareligioonis või Platoni dialoogides, nagu Plotinos neid mõistab. **Predikaadina** on θεός tuntud element tundmatu, *resp.* Plotinose süsteemi seletamiseks. Ent toimub selge tähendusnihe, vastavalt Plotinose vajadusele, kuigi selget ontoloogilist suhet tema õpetuse hüpotaasidega ikkagi ei teki, mis võimaldaks uue tähenduse selgelt määrata. Eelneva traditsiooni kaksikvastanduse: inimene – θεός asemele tekib kolmikvastandus. Uus predikatiivne jumal on pigem dunaamiline mõtlemisvahend, pidevalt liikumises olev teejuht, mis varasema arusaama peaks suunama hüpotaaside vertikaalile. Kui tahta jõuda *üheni*, tuleb järgida jumalat (VI. 8. 19. 10). See on mõiste anastamise veretu vorm, milles *jumalad* võiksid jääda üksnes ornamendiks, nagu sageli varasemas kreeka religioonifilosoofias, aga ei jää. Kui Plotinos ütleb, et ”meie arutlus on jumalate kohta” (VI. 8. 3. 1), siis ta ka mõtleb seda, ehkki vaatluse all on *üks* ehk hüve.

2. PLOTINOSE KEELEKÄSITUSEST

Nähtuse sisu võiks aidata selgitada Plotinose keelekäsitust. Ta ise hoiatab oma lugejaid, et kasutab keelt ebatäpselt ja kaldub korrektsest arutlusest kõrvale selleks, et veenda (VI. 8. 13. 1). Tähenduste nihestamine ja ekslemine on süsteemne.

”Nii nagu kõneldud sõna on hinges oleva sõna jäljendus, nii on hinges olev sõna jäljendus sõnast, mis on milleski muus. Nii nagu väljaõeldud <sõna> on osadeks murtud, võrreldes sõnaga, mis on hinges, nii on ka hinges olev sõna <osadeks murtud>, võrreldes sõnaga, mis oli enne seda <s.o mõistuses>, mida ta tõlgendab” (I. 2. 3. 27).

Samasugune *murdmine* toimub müütide keelt kasutades.

”Aga müüdid [—] peavad ajas eraldama <asjad>, millest nad jutustavad, ning üksteisest eristama paljud olevad, mis on koos, aga erinevad tähtsuselt või väelt, nendessamades kohtades, kus ka arulised arutlused panevad sündima sündimatud <asjad> ning eristavad ka ise olevaid, mis on koos; kui <müüdid> on õpetanud, niihästi kui on suutnud, siis lasevad nad inimesel, kes <neid> on mõistnud, jälle kokku panna, mis nad on eraldanud” (III. 5. 9. 24).

Müütide keele kasutusviis on siin võrreldav Sokratese dialektikaga: teostatakse διαίρεσις ’jaotamine’ ja συναγωγή ’ühitamine’³¹ – ka siin mõeldakse ”loogiliselt”, ainult elemendid erinevad.

Mida taoline meetod võimaldab või peaks võimaldama? Tõenäoliselt vabastada lõpuks mõtlemine sõnadest ja selle kaudu hüpostaasid staatilisest kindlapiirilisusest.³² On teada, kui olulised

³¹ Vrd. Platon, *Phaidros*, 266 b.

³² Ka Dörrie on väitnud, et erinevalt peripateetikutele olid platoonikud veendunud, et mõtlemine võib *toimuda* ka keeleta, ning arendasid süstemaatiliselt keelekasutust, mis süvendab sõnade tavatähendusi, nõnda et edasijõudnud õpilane näeb, kuidas sõna esoteeriline tähendus viitab otse mõeldavale olevale, mis on keele suhtes transtsendentne (Heinrich Dörrie, “Denken über das Sprechen hinaus. Untersuchungen zu den Denk- und Sprachgewohnheiten der platonischen

olid Plotinosele egiptuse hieroglüüfid (mida ta pidas mittefoneetilisteks ideogrammideks)³³:

”Kui nad <s.o Egiptuse targad> tahtsid midagi teadja viisil näidata, ei tarvitanud nad sõnadele ja küsimustele vastavaid üksteisele järgnevaid tähevorme, mis jäljendavad helisid ja aksioomide esitamisviisi, vaid nad joonistasid pilte ja kujutasid templeis iga pildiga mingit üht asja, et näidata – Seal järgnevust ei ole. Nii et iga pilt on tarkus ja teadmine ja <selle> alus ja kogum ning mitte mõtete järgnevus või kaalutus” (V. 8. 6. 6).

Samuti on teada, kui oluline oli Plotinosele perspektiiv, vaatepunkt ja vaateviisi muutmise.³⁴ Ülaloodud näidete põhjal θεός'i kasutamisest võib väita, et ka see sõna ja mõiste nihestamine teenib perspektiivi, pidevat vaatepunkti muutumist, et ilmneks järjest kõrgem ja kõrgem, *resp.* sügavam ja sügavam korrastav alus, et lõpuks saavutada vaatepunkt *pildi* keskmest:

”See on justkui keegi siseneks rikkalikult kaunistatud imeilusasse majja ja vaatleks seal iga viimast kui ilustust ja imetleks neid enne, kui on näinud majaperemeest, aga kui ta siis toda näeb ja sellest mõnu tunneb, ehkki tolle loomus on teistsugune kui kujudel, ent väärt olevalt olevat kaemust, siis ta jätab kõik muu ja ta pilk on üksnes tollel, ta vaatab, suutmata silmi ära pöörata, ning pikas kaemuses ei vaata ta enam vaadet, vaid nägemine ja kaemus segunevad kokku, nõnda et see, mida ta enne nägi, on saanud nüüd vaateks tema sees ja kõik muu, mida ta on näinud, ta unustab” (VI. 7. 35. 7).

Kokkuvõtteks: θεός'i tõlkimine 'jumalaks' Plotinose *Enneadides* on osutunud kahtlustest hoolimata põhjendatuks – seda võib tõesti teha pikemalt kaalumata. Küll aga tuleb vältida ortograafias sõnalgulist suurtähte.

Philosophen des 2.–4. Jh. n. Chr”. – In: *Collectanea Philologica. Festschrift für Helmut Gibber*. Hrsg. v. G. Heintz u. P. Schmitter (Baden-Baden: V. Körner, 1985), 139–167.

³³ Vrd. Frederic M. Schroeder, “Plotinus and Language”. – In: *The Cambridge Companion to Plotinus* (vt. viide 10), 346.

³⁴ Vrd. Schroeder, *ibid.*, 347–349.